

مسئولیت کیفی ورزش‌های پرخطر از منظر

فقهی و حقوقی

عباس نقوائی

استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، لاهیجان، گیلان، ایران.

عاطفه لرجوری

استادیار گروه فقه و حقوق، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، لاهیجان، گیلان، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰.۰۲.۱۹ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۰.۰۹.۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱.۰۳.۱۹

چکیده

اهمیت ورزش در زمانه ما بر کسی پوشیده نیست لذا مطالعات مرتبط با آن در حوزه سائر علوم از اهمیت به سزایی برخوردار است. در این نوشتار بر آن هستیم که با توجه به توسعه دامنه ورزش و تربیت بدنی و اهمیت ویژه آن در شرایط کنونی جوامع بشری، به بررسی مسئولیت کیفی در ورزش‌های پرخطر با احتمال آسیب‌پذیری بالا از دیدگاه فقهی اسلام و از دیدگاه حقوقی و قانونی بپردازیم. عمده بحث در این مقاله، شرایط رفع ضمان و مسئولیت جزایی در این ورزش‌هاست که طبعاً باین بحث، مسئله در ورزش‌های کم‌خطرتر و با احتمال صدمه کم‌تر نیز حل خواهد گردید. باید توجه داشته باشیم که بحث از مسئولیت و ضمان ناشی از حوادث ورزشی، با توجه به آن‌که «حقوق ورزش» مراحل اولیه خود را طی می‌کند، در نظام حقوقی و قوانین موجود کشورها هنوز جایگاه مستقلی نیافته؛ فلذا توسعه بحث‌های فقهی و استفتائات دینی می‌تواند در گسترش دامنه «حقوق ورزش» و در نتیجه استقلال آن نقش ویژه‌ای ایفا کند.

واژگان کلیدی: مسئولیت کیفی ورزش ورزش‌های پرخطر، حقوق ورزش، فقه ورزش.

پژوهش‌های علمی و پژوهشی
مجموعه علمی و پژوهشی
مطالعات حقوقی و فقهی
مجله علمی و پژوهشی
مجموعه علمی و پژوهشی
مطالعات حقوقی و فقهی
مجله علمی و پژوهشی

Criminal liability of high-risk sports from a jurisprudential and legal point of view

Abstract

The importance of sports and physical exercise is obvious to all. Hence, the related studies even in other sciences are of great importance. In this paper considering the development of sports and physical training and their importance in today's societies, we are going to study the criminal responsibility in high - risk sports from the point of view of Islamic jurisprudence and legal terms. The main point of this study deals with elimination of liability conditions and criminal responsibilities in these sports; indeed with this discussion the issue in low-risk sports will resolve too. We should notice that the discussion of responsibility and liability of sports mishaps is in its infancy because sports laws are developing their initial stages and have not yet reached their status in countries' legislation. Therefore, the development of juridical and religious discussions can have an influential role in the development of sport-law domains and their freedom.

Keywords: criminal responsibility, sport, high-risk sports, sport law, sport jurisprudence.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

ورزش و تربیت بدنی در جوامع کنونی از اهمیت و جایگاه ویژه و بالایی برخوردار می‌باشد، به نحوی که در قانون اساسی اغلب کشورها نیز مورد توجه گرفته است؛ کمابینکه در قانون اساسی ما نیز، تربیت بدنی رایگان (در کنار آموزش و پرورش و آموزش عالی) برای همه و در تمام سطوح از وظایف دولت جمهوری اسلامی تلقی گردیده است (قانون اساسی، اصل سوم/ بند ۳). امروزه که بخش عمده‌ای از فعالیت‌های فیزیکی و بدنی انسان‌ها، در سایه فناوری‌های جدید به ماشین‌آلات مدرن تمام اتوماتیک و نیمه اتوماتیک منتقل گردیده، انسان معاصر بخشی از سلامت خود را مدیون فعالیت‌های ورزشی است. البته مباحث مربوطه به «حقوق ورزش» مباحثی نو محسوب می‌شوند؛ باین وجود اسلام از همان آغاز، موضع‌گیری مشخص و روشنی نسبت به فعالیت‌های بدنی رایج در همان زمان داشت؛ ضمن آن‌که اصل در اسلام بر حلیت و صحت است؛ بنا براین به طور کلی تمامی فعالیت‌های ورزشی در مفهوم رایج و معمول آن، علی‌الاصول مباح و حلال شمرده می‌شوند مگر آنکه عکس آن ثابت شود. با دقت در انواع ورزش‌های رایج، متوجه می‌شویم که احتمال خطر، آسیب و ضرر در برخی از ورزش‌ها بیشتر می‌باشد که به همین دلیل بحث مسئولیت کیفری در این ورزش‌ها، مخصوصاً آن‌هایی که جنبه مبارزه دارند، افزایش می‌یابد؛ لذا در این مقاله با روش توصیفی و استفاده از منابع کتابخانه‌ای به بررسی شرایط مسئولیت و رفع آن در خصوص این ورزش‌ها پرداخته‌ایم.

۱- ورزش و آسیب‌های ناشی از آن

واژه‌های «ورزش» و «تربیت بدنی» به طور متداول به جای یکدیگر به کار گرفته می‌شوند، هر چند محققان به تفاوت‌هایی که میان این دو وجود دارد توجه کرده‌اند. آن‌ها معمولاً ورزش را به مجموعه فعالیت‌های فیزیکی و بدنی اطلاق می‌کنند که منجر به افزایش قابلیت‌های جسمانی، روحی و حتی کسب مهارت‌های فیزیکی می‌شود (خداپرست سرشکه و نصیری مقدم، بی‌تا: ۶ و ۷). در دائره‌المعارف اسلام پدیا ورزش به «فعالیت‌ها و مهارت‌های عادی جسمانی» اطلاق شده که «بر پایه یک‌رشته قوانین مورد توافق همگانی و با اهداف تفریحی یا برای مسابقه، نشاط شخصی، دستیابی به ورزیدگی، مهاجرت جویی و یا آمیزه‌ای از این اهداف انجام می‌گیرد و تعریف آن تابعی از هدف و منظور آن می‌باشد (islampedia.ir).

اهمیت ورزش در زمان ما و علی‌الخصوص با کاهش فعالیت‌های روزمره فیزیکی که در زمان سابق امری معمول بود و امروزه عموم آن کارها به وسیله ماشین‌ها و دستگاه‌های خودکار

صورت می‌گیرد، بیش‌ازپیش جهت حفظ سلامت انسان‌ها مورد توجه قرار گرفته است (حیدری نراقی، ۱۳۸۶: ۴۴-۴۳). از طرف دیگر با رشد چشمگیر فعالیت‌های ورزشی و در نتیجه افزایش حوادث و صدمات ناشی از آن، کم‌کم طلیعه پیدایش گرایش در حقوق تحت عنوان «حقوق ورزش» پیدا شد که هنوز مراحل اولیه تکوین خود را پشت سر می‌گذارد. حقوق ورزش یکی از «گرایش‌های علم حقوق است که به بررسی حوادث در ورزش می‌پردازد» و منظور از حوادث ورزشی «تمامی جرائم و شبه جرائمی است که توسط ورزشکاران، معلمین، مربیان، مدیران، تماشاگران، سازندگان و تولیدکنندگان لوازم و تجهیزات و امثال آن‌ها به طور مستقیم یا غیرمستقیم و در رابطه با ورزش انجام می‌گیرد» (فصیحی، ۱۳۹۰). البته علیرغم عدم تمایز و حتی عدم تبیین ملاک‌های تمایز و تفکیک میان ورزش‌های پرخطرتر و با احتمال آسیب‌پذیری بالا مخصوصاً احتمال آسیب طرف مقابل با ورزش‌های کم‌خطرتر و علیرغم آن‌که احتمال آسیب و حادثه در اغلب ورزش‌ها (حتی ورزش‌های بدون طرف مقابل نظیر کوهنوردی) وجود دارد، این کاملاً مشخص و واضح است که احتمال حادثه و آسیب در برخی از این ورزش‌ها نظیر بوکس و ورزش‌های رزمی بیشتر می‌باشد.

۲- اهمیت و ضرورت ورزش در اسلام

با مطالعه و تحقیق در منابع اولیه اسلامی نظیر قرآن و سنت می‌توان به اهمیت و ضرورت ورزش در این دین الهی پی برد. البته ظاهراً در قرآن کریم اشاره مستقیمی به امر ورزش نشده است، باین وجود ایات متعددی در این کتاب آسمانی به طور غیرمستقیم می‌توانند بر اهمیت ورزش دلالت داشته باشند. در برخی از این آیات «قوی» (مجادله/۲۱؛ انفال/۵۲؛ هود/۶۶) و در برخی «بسیار قوی» (نجم/۵ و ۶) از اسماء الله معرفی شده است و وصف نمودن خداوند باین صفت، نشان از بار مثبت این ویژگی دارد. در برخی دیگر از آیات قرآن، «قدرت بدنی» از صفات لازم (و نه البته کافی) برای برخی سمت‌ها معرفی می‌شود، کما اینکه انتخاب طالوت به‌عنوان فرمانده به دلیل آن دانسته شده که وی علاوه بر «بار علمی و وسیع» از «قدرت جسمانی» نیز برخوردار است (بقره/۲۴۷) و یا دلیل استخدام حضرت موسی (ع) توسط حضرت شعیب (ع) باین استدلال توجیه می‌گردد که وی علاوه بر «امین بودن» از «توانایی بدنی» لازم برخوردار می‌باشد (قصص/۲۶).

اسلام به‌عنوان دینی جامع به تمامی شئون و ابعاد حیات بشر توجه دارد و در این راستا، هر آنچه به رشد عقلی، جسمی و روحی او کمک کند را مورد عنایت ویژه خود قرار داده است. از طرف دیگر در کنار این «فراگیری»، ابعاد اجتماعی اسلام نیز بر کسی پوشیده نیست. اگر قرآن کریم

مسلمین را امر به «آمادگی قوا در حد توان» نموده (انفال/۶۰) از همین جهت است و مشاهده می‌کنیم که رسول خدا (ص) یکی از مصادیق این آمادگی را «تیراندازی» دانسته است (شیخ حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۹/۲۵۲). لازمه این دستور و در کنار آن دستور به «آماده نمودن اسب‌های سواری»، آشنایی کافی با مهارت‌های تیراندازی و سوارکاری است و این توصیه‌ها با توجه به محدودیت ورزش‌های مرتبط با توان جسمی در ازمنه گذشته، می‌تواند نشانگر آن باشد که با توسعه دامنه ورزش‌های مرتبط با این موضوع، مصادیق‌ایه فوق‌الذکر نیز توسعه و تعمیم یافته است.

در کنار قرآن کریم، مجامع حدیثی و دعایی ما نیز برای امر تأکید دارند. از رسول خدا (ص) نقل شده که در بیان برخی حقوق واجب بر گردن آدمی به ابودرداء فرمودند که «بدن تو نیز بر تو حقی دارد» (علامه مجلسی، ۴۰۳ق: ج ۱۲۸/۶۷) که منظور از بیان این حقوق، الزام به رعایت آن‌ها می‌باشد. در عموم کتب فقهی و حدیثی به مسابقه رسول خدا با زید بن حارثه (شیخ حرعاملی، ۱۴۱۴ق: ج ۱۹/۲۵۱؛ طباطبائی کربلایی، ۱۹ق: ج ۹/۴۰۵؛ نجفی، ۱۳۶۸ق: ج ۲۸/۲۱۱) و در برخی از آن‌ها در بیان علت این امر، به فایده‌های تیراندازی و سوارکاری جهت آمادگی رزمی اشاره شده است (طباطبائی کربلایی، ۱۹ق: ج ۹/۴۰۵). از همین باب است که رسول خدا (ص) همواره تأکید داشتند که «خداوند انسان نیرومند را دوست دارد» (علامه مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۶۱/۱۸۴) و خود مسابقات مختلف ترتیب داده و حتی جوایزی برای آن‌ها از نزد خود تعیین می‌نمودند (شیخ حرعاملی، ۱۴۱۴ق: ج ۱۹/۲۵۵-۲۵۴؛ نجفی، ۱۳۶۸ق: ج ۲۸/۲۱۲). آن حضرت مردم را امر می‌کردند که به فرزندان خود شنا و تیراندازی را آموزش دهند (نهج‌الفصاحه از مجموعه کبیر: ۲۵۱/حکمت ۲۰۴۸؛ همان: ۲۰۶-۲۰۵/حکمت ۱۶۹۲) و «لهو» را برای مؤمن باطل می‌دانست مگر در رام کردن اسب و تیراندازی (ری‌شهری، ۱۴۱۶ق: ج ۴/۲۸۰۴)، همچنان که شنا را «بهترین لهو برای مؤمن» می‌شمرد (ری‌شهری، ۱۴۱۶ق: ج ۴/۲۸۰۴؛ نهج‌الفصاحه از مجموعه کبیر: ۲۱۷/حکمت ۱۷۹۴). از امام صادق (ع) نیز روایت گردیده که رسول خدا (ص) وارد خانه حضرت فاطمه (س) شده و حسن و حسین (علیهما السلام) را تشویق به کشتی گرفتن و بر زمین زدن یکدیگر نمودند (علامه مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۴۳/۲۶۸).

در ادعیه ما نیز «قدرت بدنی» امری ممدوح دانسته شده کماینکه امیرالمؤمنین (ع) در قسمتی از دعای کمیل از خداوند می‌خواهند که «اعضای بدنم را در جهت خدمت به خود، قوی گردان» (دعای کمیل در کلیات مفاتیح‌الجنان: ۱۲۳-۱۲۲) و امام سجاد (ع) نیز در فرازی از دعای ابوحمزه ثمالی از خداوند در کنار «صحت و سلامت جسمانی»، «قدرت بدنی» را مطالبه می‌نماید (دعای ابوحمزه ثمالی در کلیات مفاتیح‌الجنان: ۳۴۷).

۳- مسئولیت و انواع آن

واژه مسئولیت (Responsibility) در لغت مصدر جعلی از ریشه سأل به معنای بازخواست، مؤاخذه، ضمانت و ضمان و در اصطلاح «تعهدی است که به موجب ضرر وارده بر غیر به وجود می‌آید و انواع مختلفی دارد» مثل مسئولیت مدنی (با قابلیت ارزیابی مالی)، مسئولیت تعاقبی (ضمن عقد) و مسئولیت کیفری، شبه کیفری یا تقصیری (ناشی از جرم و یا تقصیر و یا جرم مدنی) و... (انصاری و طاهری، ۱۳۸۸: ج ۳/ ۱۸۴۰-۱۸۳۹). در دیگر فرهنگ‌های تخصصی حقوق نیز معنای فوق‌الذکر مورد تأیید قرار گرفته هر چند که در بیان انواع مسئولیت، مسئولیت کیفری در نقطه مقابل مسئولیت مدنی ذکر شده است. سپس در بیان تعریف مسئولیت کیفری (که موضوع بحث ماست) آن را به «مسئولیت مرتکب جرمی از جرائم مصرح در قانون» که «شخص مسئول به یکی از مجازات‌های مقرر در قانون» محکوم می‌شود، اطلاق نموده‌اند که علاوه بر تفاوت‌های مختلفی که با مسئولیت مدنی دارد، در آن علی‌الاصول عمد (قصد نتیجه) شرط اصلی تحقق جرم و ایجاد مسئولیت می‌باشد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۸: ۶۴۵-۶۴۲). بنا بر این مشاهده می‌کنیم که با تفکیک میان جرم مدنی از جرم جزایی، جرم جزایی و کیفری را مقید به ضمانت اجرای جزایی یعنی کیفر مبتنی بر عنصر قانونی جرم و نقض متنی از متون خاص قانون، دانسته‌اند (گلدوزیان، ۱۳۶۹: ج ۱/ ۱۴۴-۱۴۵). به عبارت ساده‌تر، در شرایط عادی، هرکسی که به تنهایی یا با مشارکت دیگران مرتکب جرمی شود، خودش و افرادی که با او در این عمل مجرمانه مشارکت داشته‌اند، مسئول شناخته می‌شوند که «این مسئولیت با توجه به قانون مکان وقوع جرم، شامل کلیه افرادی که در قلمرو آن کشور به سر می‌برند، می‌گردد» (دکتر نوربها، ۱۳۷۵: ۲۰۲). در حقوق ایران نیز همان‌گونه که شرایط عادی مسئولیت در جرائم به وسیله قانون مشخص گردیده، طبعاً علل موجه کننده جرم و علل رافع مسئولیت نیز توسط خود قانون معین شده است (قانون مجازات اسلامی، باب چهارم، حدود مسئولیت جزایی، مواد ۶۲-۴۹).

۴- مبنای مسئولیت کیفری در اسلام

در اسلام و متون فقهی ما، مسئولیت در معنای رایج حقوقی تحت لفظ «ضمان» بکار رفته و منظور از ضمان هر نوع مسئولیت اعم از مسئولیت مالی یا مسئولیت جزایی و کیفری است (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۸: ۴۱۸ و ۶۴۲). اصولاً از منظر دینی این بدیهی و عقلایی است که خطاب شارع یا قانونگذار در قالب امر به انجام کاری یا نهی و دستور به ترک یک عمل به مکلفی تعلق بگیرد که بتواند معنی و مفهوم حاصل از آن خطاب را به درستی درک نموده و رفتار و کردار خود

را با آن هماهنگ سازد و لازمه اولیه این امر، داشتن شعور و اختیار می‌باشد؛ بنابراین همه انسان‌ها را نمی‌توان مستحق کیفر دانست (فیض، ۱۳۷۰: ۲۴۵-۲۴۴).

اساس مسئولیت در اسلام همان چیزی است که از آن با عنوان «شرایط عامه تکلیف» یاد کرده‌اند. البته هر چند بدین علت که در متون فقهی ما به طور مستقل و جدا به مباحث عام حقوق جزا پرداخته نشده، به طور طبیعی در بیان تک تک جرائم و حتی مباحث مربوطه در حوزه عبادات و معاملات نیز (علاوه بر سیاسات) به شرایط مکلفان به صورت جداگانه اشاره شده و بدین ترتیب مکلفان از غیرمکلفان جدا و متمایز شده‌اند. به عنوان نمونه در حوزه عبادات و معاملات و غیره، در باب زکات آمده که زکات مال بر بالغ، عاقل، آزاد و متمکن از تصرف واجب است (شهید اول، ۱۳۷۷: ۲۹) و در باب روزه وجوب روزه منوط به بلوغ، عقل، عدم حیض و نفاس و مسافر نبودن شده است (شهید اول، ۱۳۷۷: ۳۵) در وجوب جهاد نیز بلوغ، عقل، آزاد بودن، بینایی، سلامت از مرض و عدم نقص در پا و فقیر نبودن (شهید اول، ۱۳۷۷: ۵۳) و در بیان شرایط دو طرف عقد، کمال (بلوغ و عقل)، اختیار و قصد شرط دانسته شده است (شهید اول، ۱۳۷۷: ۷۲). در مباحث مربوط به مجازات‌ها و سیاسات و در باب مثلاً حدود نیز از شرایط زانی به بلوغ، عقل، علم و اختیار؛ از شرایط مقرر به لواط به اختیار، حریت و بلوغ؛ از شرایط قواد به کمال و اختیار؛ از شرایط مقرر به قذف به تکلیف (بلوغ و عقل)، حریت و اختیار و از شرایط اجرای حد سرقت در مورد سارق (علاوه بر شرایط موجود در سرقت) به بلوغ و عقل (در سارق) اشاره شده است (شهید اول، ۱۳۷۷: ۱۸۱-۱۷۵). بنا براین فقدان هر یک از این شرایط می‌تواند اجرا و یا نحوه اجرای مجازات در مورد شخص فاعل آن عمل را تحت الشعاع خود قرار دهد.

۵- مسئولیت کیفری در ورزش‌های خشن

برای روشن شدن بیشتر بحث لازم است نگاهی به مسئولیت کیفری در ورزش‌های با خشونت بالا از منظر حقوقی و در قانون ایران داشته باشیم. چنین به نظر می‌رسد که بحث از مسئولیت کیفری در حقوق ایران و در رابطه با فعالیت‌های ورزشی بدون تمایز میان ورزش‌های پرخطر و خشن با دیگر شاخه‌های ورزش صورت پذیرفته باشد و شاید علت این امر ناشی از عدم توسعه مباحث مربوط به «حقوق ورزش» باشد. البته در برخی منابع حقوقی در تشریح «رضایت مجنی علیه» به عنوان علل توجیه‌کننده جرم، از باب مثال «اجرای ورزش‌های خشن» را از موارد قابل بحث در این رابطه دانسته‌اند (نوربها، ۱۳۷۵: ۳۰۷). واقعیت آن است که با توجه به احتمال حادثه و آسیب در همه ورزش‌ها، ضابطه و ملاک مشخصی برای تفکیک میان ورزش‌ها به لحاظ

آسیب‌های وارده وجود ندارد؛ باین وجود کاملاً واضح است که این احتمال در برخی ورزش‌ها مخصوصاً آن‌هایی که جنبه مبارزه فیزیکی دارند نظیر بوکس، تکواندو و امثالهم بیشتر می‌باشد و از طرف دیگر این مسلم است که حل مسئله مسئولیت کیفری در این دسته از ورزش‌ها، تکلیف را در دیگر ورزش‌ها نیز کاملاً مشخص می‌سازد.

از نظر دکتر نوربها، سه نظر در این خصوص توسط علمای حقوق مطرح گردیده که به شرح زیر است:

اول- نظریه مبتنی بر عدم وجود قصد مجرمانه که احراز آن در همه آنات یک مسابقه ممکن نیست؛

دوم- نظریه مبتنی بر رضایت مجنی‌علیه که در آن نیز مناقشه وجود دارد مثلاً نمی‌تواند همواره توجیه‌گر جرم باشد و باید حداقل «موجب تغییر یا حذف برخی از عناصر تشکیل‌دهنده جرم» شود؛

سوم- نظریه مبتنی بر اجازه قانون و عرف و عادت که اگر قوانین بازی رعایت شود، عرف و عادت اجازه عدم مجازات جرم رخ داده را می‌دهد. هر چند که در همه موارد سه‌گانه مذکور اگر قصد ضرب و جرح یا قتل وجود داشته باشد، امکان مجازات نیز وجود خواهد داشت و این علاوه بر ورزش‌های خشن، در مورد دیگر ورزش‌ها نیز صدق می‌کند (نوربها، ۱۳۷۵: ۳۰۹-۳۰۶).

حال باید به بررسی موضوع از منظر قوانین ایران پرداخت. اهمیت این موضوع نیز به قدری است که برخی از محققان به بررسی سیر تحولات تاریخی نگاه قانون ایران به بحث مسئولیت جزایی در ورزش پرداخته‌اند (آقایی نیا، ۱۳۷۹؛ فصیحی، ۱۳۹۰). آغاز توجه قوانین ایران به این موضوع را قانون مجازات عمومی مصوب ۱۳۵۲ شمسی دانسته‌اند و تا این سال در بررسی حوادث ورزشی به عمومات و مبانی و اصول حقوقی متوسل می‌شده‌اند و با توجه به سنت و عادت اغماض و عرف و عادت موجود و همچنین رضایت طرفین به رفع مسئولیت جزایی حکم می‌کردند. در سال ۱۳۵۲ در ماده ۴۲ قانون مذکور مقرر گردید که حوادث ورزشی با شرط عدم نقض مقررات مربوط به آن ورزش از عنوان مجرمیت خارج هستند. پس از پیروزی انقلاب اسلامی محتوای ماده مذکور با اضافه شدن قید «عدم مغایرت قواعد آن ورزش با موازین شرعی» در ماده ۳۲ قانون راجع به مجازات اسلامی مصوب ۱۳۶۱ مورد تصویب مجدد قرار گرفت. سپس با تصویب قانون مجازات اسلامی در سال ۱۳۷۰، ماده مربوطه از شماره ۳۲ به ماده ۵۹ تغییر و در بند ۳ آن حوادث ورزشی مورد توجه قرار گرفت که مطابق با آن، «حوادث ورزشی ناشی از

عملیات ورزشی مشروط بر اینکه سبب آن حوادث نقض مقررات مربوط به آن ورزش نباشد و این مقررات هم با موازین شرعی مخالفت نداشته باشد، جرم محسوب نمی‌شود و بدین ترتیب مسئولیت کیفری از آنها برداشته می‌شود.

۶- اسلام و مسئولیت کیفری در ورزش‌های خشن

لازمه بررسی مسئولیت کیفری از منظر دینی پرداختن به همه ابعاد این مسئله می‌باشد. از نظر محققان فقه دانشی «این جهانی» می‌باشد و با توجه به همین موضوع است که مشاهده می‌کنیم «امروزه متفکران دینی سعی دارند ارتباط فقه را با مسائل جدید و نو نشان دهند» (مبلغی، ۱۳۹۳: ۷). در این مقاله نیز برای بررسی مسئله، موضوع را از سه منظر سابقه فقهی قضیه، قواعد فقهی مرتبط با آن و استفتائات جدید مربوطه مورد نقد و بررسی قرار داده‌ایم.

۶-۱- سابقه بحث مسئولیت کیفری در ورزش از متون فقهی متقدم

علیرغم محدودیت انواع ورزش در زمان سابق در فعالیت‌هایی نظیر شنا، اسب‌سواری، تیراندازی، شمشیرزنی، کشتی و... در قدیمی‌ترین متون فقهی تا سده‌های میانه مباحثی به صورت مصداقی در خصوص ضمان حاصل از حوادث ورزش مطرح گشته است و هر چند در این موارد تفکیکی میان ورزش‌ها صورت نگرفته ولی علی‌الاصول بحث ضمان در خصوص ورزش‌هایی مطرح شده که احتمال آسیب‌پذیری در آنها بالاست. علاوه بر این مباحث که به طور مستقیم بحث ضمان در آنها مورد توجه قرار گرفته، در مباحث دیگری نظیر بحث از قصاص یا مباحث پزشکی مربوط به معالجه نیز موضوعاتی مطرح گردیده که به طور غیرمستقیم به این بحث مرتبط می‌شوند که ما در اینجا به تفکیک به طرح آنها پرداخته‌ایم.

الف- علمای شیعه در دوره‌های فقهی خود به طور مستقیم در مباحث مربوط به سیاست و مجازات‌ها به بحث ضمان و یا عدم‌الضمان نیز پرداخته‌اند که برخی موارد مرتبط از میان آنها به شرح زیر است:

شیخ طوسی (۴۶۰ هـ.ق) در خصوص وقایع حادث در میدان تیراندازی می‌نویسد که اگر کسی بین تیراندازان و هدف آنها تردد کند و تیری به او بخورد، قتل خطایی است چرا که تیرانداز قصد تیر زدن به او را نداشته و می‌خواسته به هدف بزند ولی اگر کسی طفل را به مسیر پرتاب تیر برد و تیر به طفل بخورد، ضامن است چرا که او را در معرض تیر قرار داده است. البته خود شیخ طوسی در حکم اخیر اظهار تردید می‌نماید (شیخ طوسی، بی‌تا: ج ۷ / ۱۸۹).

قاضی ابن براج (۴۸۱ هـ.ق) می‌نویسد که اگر کودکان مشغول بازی باشند و یکی از آنها با وسیله تیراندازی اش بزند و دندان طفل دیگر را از جا درآورد و یا حادثه‌ای مانند ایجاد آن ایجاد کند، در صورتی که قبلاً هشدار داده باشد، قصاص نمی‌شود (قاضی ابن براج، ۱۴۰۶ هـ.ق: ج ۲/ ۵۱۵).

صاحب شرایع (۶۷۶ هـ.ق) معتقد است کسی که در وسط میدان تیراندازی راه می‌رود، اگر تیری به او بخورد، دیه‌اش بر عهده عاقله تیرانداز است و در صورتی که ثابت شود که قبل از تیراندازی، تیرانداز هشدار داده، به هیچ وجه ضامن نیست و سپس به مستنداین حکم که ماجرای مشابه در زمان امیرالمؤمنین (ع) و روایتی از ایشان است، استناد می‌کند (محقق حلی، ۱۴۰۹ هـ.ق: ج ۴/ ۱۰۲۲).

علامه حلی (۷۲۶ هـ.ق) می‌نویسد که اگر کسی در میدان تیراندازی تیر بخورد، از موارد خطاست و اگر قبل از تیراندازی هشدار داده باشد و شخص مضروب شنیده باشد و با امکان کنار گرفتن، کنار نرفته باشد، تیرانداز ضامن نیست. ایشان با اشاره به شرایط ضامن بودن معلم شنا به تفکیک میان متعلمین می‌پردازد و در صورت بلوغ شاگرد، مربی را فاقد ضمانت می‌داند (علامه حلی، ۱۴۱۳ هـ.ق: ج ۳/ ۶۵۳-۶۵۲).

به نظر شیخ بهایی (۱۰۳۱ هـ.ق) هرگاه شخصی [به عنوان مربی شنا] طفلی را به اذن پدرش تعلیم شنا دهد و بچه غرق شود، مربی ضامن خون‌بهای آن طفل است چه تقصیر کرده باشد و چه نکرده باشد و بعضی از مجتهدان گفته‌اند که اگر تقصیر نکرده، ضامن نیست (شیخ بهایی، بی‌تا: ۴۴۰).

شیخ جواهری (۱۲۲۶ هـ.ق) ضمن طرح مسئله تعلیم شنا در باب دیه، می‌نویسد که اگر کسی فرزند خود را از باب مثال به معلم شنا بسپارد و فرزند به واسطه تفریط مربی شنا غرق شود، مربی ضامن است چرا که موجب تلف طفل گردیده، بلکه بلاخلاف حتی اگر خود ولی او را تعلیم دهد و طفل بمیرد همین‌گونه است و در این اشکالی نیست. البته به نظرایشان از اطلاق عبارتهای ارشاد [شیخ مفید] و لمعه [شهید اول] برمی‌آید که مطلقاً [با تفریط یا بدون تفریط] ضامن می‌باشد و شاید این بدان جهت باشد که مرگ طفل خود نشان از تفریط مربی‌اش دارد، چرا که طفل بدون تفریط مربی غرق نمی‌شد (نجفی، ۱۳۶۸: ج ۳/ ۴۳-۱۰۶).

آنچه از عبارتهای فوق‌الذکر به طور صریح برمی‌آید بحث عدم مسئولیت کیفری به علت فقدان قصد و یا از باب قاعده «قد أعذر من حذر» می‌باشد و در مواردی که ضمان تعریف گردیده صرفاً بحث از ضمانت مالی و دیه قابل طرح است.

ب - به نظر می‌رسد که دو بحث مهم در متون فقهی متقدم می‌تواند به بحث ما مرتبط باشد که یکی بحث اذن یا اجبار در قتل است و دیگری بحث اخذ برائت در امور پزشکی:

در مواردی صحبت از اجبار یا اذن در قتل می‌شود مثلاً اینکه شخصی به دیگری بگوید که «مرا بکش و گرنه تو را می‌کشم»، به نظر عموم فقها در این حالت قتل وی جایز نیست چرا که اذن رافع حرمت نمی‌باشد ولی باین حال اگر او را بکشد، قصاص ندارد (محقق حلی، ۱۴۰۹ق: ج ۴/ ۹۷۶؛ محقق اردبیلی، بی‌تا: ج ۱۳/ ۳۹۶). پس به طور کلی اذن در قتل موجب جواز قتل نمی‌شود و حرمت را از آن برنمی‌دارد ولی مسئولیت جزائی را سلب می‌کند (علامه حلی، ۱۴۲۲ق: ج ۵/ ۴۲۶، مسئله ۶۹۸۶).

در بحث ضمانت در طبابت گفته‌اند کسی که طبابت انسان یا حیوان می‌کند باید از ولی شخص یا صاحب حیوان برائت اخذ کند و گرنه اگر به واسطه فعل طبابت او حادثه‌ای پیش‌آید، ضامن می‌باشد و این در صورتی است که شخص آسیب‌دیده صغیر یا مجنون باشد، اما اگر عاقل مکلف باشد و طبیب را امر به فعلی نماید و طبیب طبق امر او عمل کند، حتی اگر پزشک اخذ برائت هم نکرده باشد، ضامن نیست و دلیل این حکم اصالت برائت ذمه است (ابن ادریس الحلی، ۱۴۱۰ق: ج ۳/ ۳۷۳). در هر صورت اگر قائل به این باشیم که ضامن است، ضمان و مسئولیت مالی دارد ولی آیا ابراء قبل از علاج، موجب سلب مسئولیت می‌شود؟ برخی با استناد به روایت سکونی از امام صادق (ع) و نقل امیرالمؤمنین (ع) در این رابطه، گفته‌اند که آری و استدلال کرده‌اند که طبابت از اموری است که به آن نیازمندیم و اگر ابراء مشروعیت نداشته باشد، انجام امور پزشکی با مشکل مواجه می‌شود و برخی نیز گفته‌اند که چون اسقاط حق قبل از ثبوت آن ممکن نیست، برائت حاصل نمی‌شود (محقق حلی، ۱۴۰۹ق: ج ۴/ ۱۰۲۰-۱۰۱۹). در آینده مشاهده می‌کنیم بحث اذن و ابراء در استفتائات جدید در خصوص ورزش مورد استناد قرار گرفته‌اند.

۶-۲- بررسی مسئله از منظر قواعد فقهی

برخی از قواعد فقهی در بحث مسئولیت کیفری در ورزش موارد استناد قرار می‌گیرند که به سه نمونه مهم آن اشاره خواهیم داشت:

۱- «قاعده اِذْن»: ضمن مباحث گذشته اشاراتی گذرا به اثر اذن در رفع مسئولیت شد. برخی از محققان با تفکیک میان حکم تکلیفی با حکم وضعی و با توجه به قابل گذشت بودن این جرائم، اثر اذن را در گروه دوم و در نتیجه ایجاد عدم ضمان مورد تأکید قرار داده‌اند (محمدزاده رهنی، ۱۳۸۷). البته این امری مسلم است که حتی اذن شارع نیز در همه موارد نمی‌تواند موجب عدم ضمان باشد (الحسینی المرآغی، ۱۴۱۷ق: ج ۱ / ۳۳۷). در هر صورت اثر اذن را بیشتر در امور مالی مورد توجه قرار داده‌اند بدین شکل که تصرف در مال دیگری که شرعاً حرام و قانوناً ممنوع می‌باشد، با اذن او مباح شده و در نتیجه مسئولیت و ضمان از شخص متصرف برداشته می‌شود (لطفی، ۱۳۹۰: ۱۲۳) باین وجود برخی نیز اثر اذن را در رفع حرمت تصرف از مال یا جان مأذون دانسته‌اند (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸: ج ۱ / ۲۳۶).

۲- «قاعده اقدام»: این قاعده به عنوان یک قاعده حقوقی در مباحث قواعد فقهیه مورد توجه قرار گرفته است (سبحانی، ۱۳۹۲). موضوع این قاعده نیز عموماً در معاملات و رفع ضمان در ضرر مالی است (الحسینی المرآغی، ۱۴۱۷ق: ج ۲ / ۴۸۸)

و ظاهراً مرحوم شیخ انصاری هم به لحاظ عدم عمومیت و هم عدم وجود دلیل بر صحت آن، آن را نفی نموده است (اقدام و یکی فقه) اقدام به لحاظ فقهی «عبارت است از عملی که زیان به عامل عامد برساند و ساقط کننده ضرر و زیان از دیگران باشد» (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸: ج ۱ / ۵۲۸). طبق این قاعده وقتی فرد با علم آگاهی به امکان ایراد صدمه وارد بر او در حین عملی نظیر ورزش اقدام به آن نموده و دچار آسیب شود، دیگر حق قصاص و دیه نخواهد داشت و همین اقدام او به عمل در حقیقت عاملی برای اسقاط ضمان طرف مقابل یعنی ورزشکار صدمه زننده خواهد بود (محمدزاده رهنی، ۱۳۸۷). چنین به نظر می‌رسد که قاعده اقدام به نوعی متضمن اذن برای طرف مقابل باشد.

۳- قاعده «قد أَعذر من حذر»: طبق این قاعده، اگر کسی قبل از انجام کاری، هشدار دهد ولی شنونده به هشدار او توجه نکند و به واسطه عدم توجه به این هشدار، مشکلی برای او پیش‌آید، هشداردهنده فاقد مسئولیت خواهد بود مانند حالتی که در میدان مسابقه تیراندازی به واسطه بی‌توجهی به هشدار تیرانداز در موقعیتی بماند که تیری به او اصابت کند (محقق داماد، ۱۳۷۶: ۲۰۷). مستند این قاعده روایتی است که در آن آمده جوانی دندان دوستش را شکست در حالی که

قبل آن اعلام خطر کرده بود و این موضوع را به قضاوت نزد امیرالمؤمنین (ع) بردند و شهادت داده شد که جوان از قبل هشدار داده بود. پس حضرت (ع) قصاص را از او برداشته و گفتند: «هر کس که هشدار داده است، معذور می‌باشد» (محقق حلی، ۱۴۰۹ق: ج ۴/ ۱۰۲۲).

۶-۳- نظریات و فتاوی جدید (استفتائات)

امروزه ورزش با زندگی بشر درآمیخته و جزئی لاینفک از آن محسوب می‌شود. با توسعه روزافزون انواع فعالیت‌های ورزشی تا سطح پیدایش مسابقات بین‌المللی و جهانی، شاهد توسعه مباحث حقوقی مربوط به آن و در نتیجه توجه بیشتر به بحث مسئولیت و ضمان ناشی از آسیب‌های ضمن آن هستیم. یکی از اموری که نشانگر این امر است، افزایش استفتائات و احکام مربوط به این موضوع است که خود می‌تواند منبع مهمی برای توسعه مباحث حقوقی مربوط به ضمان علی‌الخصوص در کشور ما، باشد لذا در اینجا و از باب نمونه به برخی از موارد آن اشاره خواهیم داشت:

ایت‌الله مکارم شیرازی در پاسخ سؤالی در خصوص حکم ورزش‌هایی که صدمات ناشی از آنها زیاد بوده و در بسیاری از موارد موجب کبودی، سرخ شدن و یا مانند آن می‌شوند، پاسخ می‌دهد که «در صورتی که برای دفاع شخصی یا دفاع از کشور و کیان مسلمین لازم باشد، اشکالی ندارد ولی طرفین قبل از شروع باید از یکدیگر براثت بجویند تا ضامن نباشند». ایشان در پاسخ سؤالی در مورد ورزش بوکس می‌گوید که «با توجه به خطراتی که ورزش بوکس دارد، مشروعیت آن مشکل است مگر در موارد ضرورت مثل کسانی که برای آمادگی رزمی این کار را می‌کنند» و در خصوص ورزش‌های رزمی معتقد است که این ورزش‌ها در صورتی که واقعاً جنبه دفاعی داشته باشند، بلا مانع بوده و «در صورتی که طرفین [مسابقه] به آثار ناشی از آن رضایت داده باشند»، موجب دیه نمی‌شود (k-torshiz-mihanblog.com).

ایت‌الله فضل‌الله در پاسخ سؤالی مشابه، ضمن اشاره به نیازهای دفاعی انسان، پاسخ می‌دهد که «مشکلی در این ورزش‌ها به هدف دفاع نیست» و نتایج منفی این ورزش‌ها همانند آسیب‌های فیزیکی را باید با رعایت احتیاط مخصوصاً توسط ورزشکاران حرفه‌ای کنترل نمود چرا که «برای انسان جایز نسبت به دیگری حتی با رضایت خود او به گونه‌ای تعدی کند که ضرر عمده‌ای متوجه او شود». به نظر ایشان ورزش‌های بسیار خشن مثل بوکس چینی (ورزش مرگ) «اگر خطر جدی برای حیات انسان و یا عضوی از اعضای بدن» داشته باشند، جایز نیستند، هر چند خود شخص به این خطرها که از جانب دیگران او را تهدید می‌کند، رضایت داده باشد «زیرا انسان حق ندارد به

دیگران اجازه دهد تا به او آسیب برسانند و یا حیات او را با خطر روبرو کنند و دیگران هم حق ندارند حتی در صورت اجازه او، ضرری به او برسانند؛ اما ورزش‌هایی که آسیب‌های سطحی در آنها ممکن می‌باشد در حدی که قابل تحمل است، «حتی اگر به حرمت زیان رساندن به خود یا به دیگری قائل باشیم»، اگر مصلحت آن بر مفسده زیان غلبه یافت، جایز است (bayyanat.ir).

از نظریات الله اراکی ورزش‌هایی مثل بوکس که با ضربه همراه بوده و موجب جرح می‌شود، در صورتی که «مانند سبک و رمایه باشد و غرض عقلایی بر آنها مترتب باشد، مانعی ندارد و هرگاه منجر به جرح و کسر عضو طرف باشد، با تبری ظاهراً ضمان نیست» (الاراکی، ۱۳۷۱: ۵۷۲). ایت‌الله روحانی در فرض تلف یکی از دو بوکس‌باز، معتقد است که اگر ضارب به قصد کشتن ضربه زده و یا بوکس به نحوی باشد که به حسب عادت موجب قتل می‌شود و لویانکه ضارب قصد قتل را نداشته، عمد است و امکان قصاص یا گرفتن دیه وجود دارد و اگر «به حسب عادت کشته نیست و او هم قصد کشتن ندارد، قتل غیرعمد است، باید بوکس‌زن دیه بدهد و احتمال تلف مانع از زیان نیست» (روحانی، ۱۳۷۸: ۳۰۲).

همان‌طور که مشاهده می‌کنیم در اغلب استفتائات فوق‌الذکر بحث عدم قصد، اخذ برائت و اعلام رضایت مبنای عدم ضمان قرار گرفته است کما اینکه از نظریات الله خامنه‌ای اگر «فرد صدمه‌دیده رضایت دهد، ضمانی برای دیه وجود ندارد» و از نظریات الله هادوی تهرانی اگر اخذ برائت شود، دیه ندارد و از نظریات الله سیستانی «اگر از مقررات بازی تجاوز نشود، اشکال ندارد» (islamquest.net: islam pedia.ir) و در همه موارد مذکور اگر شروط و مبانی ذکر شده (نظیر اخذ برائت، اعلام رضایت، عدم قصد و رعایت قواعد آن بازی) صورت نگیرد، فقط در یک حالت بحث مسئولیت جزایی قابل طرح می‌باشد و در بقیه صورت‌ها نیز در نهایت برای طرف مقابل مسئولیت مالی ایجاد می‌گردد. لازم به ذکر است که عده‌ای از مراجع نظیر ایت‌الله صافی (منابع پیشین)، ایت‌الله تبریزی و ایت‌الله گلپایگانی انجام ورزش‌های خشن را اصولاً جایز نمی‌دانند (askdin.com).

نتیجه‌گیری

از مجموع مباحث طرح‌شده می‌توان استنتاجات زیر را اخراج نمود:

الف - با توجه به سبک و شکل زندگی در زمان ما و بنا به نقش ورزش در سلامت و لزوم آمادگی دفاعی و به طور کلی غرض‌های عقلانی مترتب بر ورزش، بحث از ضرورت و اهمیت آن

دیگر امری بدیهی می‌باشد. این تغییر نگرش در توسعه توجه به ورزش در متون حقوقی و همچنین کتب فقهی و استفتانات جدید قابل مشاهده است.

ب - با توجه به اصل قانونی بودن جرائم و مجازات‌ها، امروز شاهد موضع صریح قوانین کشورها در این رابطه هستیم و مطابق با قوانین کشور ما، عدم جرم بودن فعالیت‌های ورزشی با رعایت مقررات و ضوابط مربوط به هر یک و به شرط عدم مغایرت این قواعد و ضوابط با شرع مورد تأکید قرار گرفته، باین وجود طبق صراحت قانون مجازات، قصد مجرمانه در احراز عمد بودن و اعمال مسئولیت کیفری تأثیرگذار می‌باشد که احراز آن مشکل بوده و اصولاً وجود آن در ورزش‌های رایج و معمول زیر سؤال می‌باشد.

ج - به طور کلی حوادث ورزشی از منظر اسلام نیز همچون قانون، عمد محسوب نمی‌شوند؛ لذا فاقد عنوان قصد مجرمانه تلقی گردیده و مسئولیت کیفری از آن‌ها برداشته شده است.

د - در تأثیر اذن، این قدر که اذن سلب‌کننده مسئولیت جزایی است، برای بحث ما کافی می‌باشد. پس اذن به عمل و ابراء قبل از عمل حداقل مسئولیت جزایی را برمی‌دارد.

ه - در موارد خطرآفرین و ورزش‌های پرخطر، اعلام هشدار و انجام احتیاط‌های لازم در سلب مسئولیت جزایی تأثیرگذار می‌باشد. از موارد این نگاه فقهی در زمان ما، اعمال و توسعه نکات ایمنی و قوانین مربوطه در خصوص هر ورزش است.

و - در عموم مواردی که در فقه ضمان ثابت شده نیز، بحث از ضمان مالی و پرداخت دیه است که در برخی موارد آن نیز پرداخت دیه با شخص ضارب نیست.

ز - علیرغم عدم توجه جداگانه به ورزش و طبعاً عدم تفکیک میان ورزش‌های پرخطر با سایر ورزش‌ها (که در آن‌ها نیز احتمال خطر وجود دارد)، با توجه به نظریات جدید فقهی در خصوص رفع مسئولیت جزایی در ورزش‌های پرخطر، مسلماً تکلیف ضمان و مسئولیت کیفری در سایر ورزش‌ها نیز آشکار می‌گردد.

منابع

- «القرآن الکریم».
- «نهج الفصاحه»، در مجموعه کبیر، ترجمه و تدوین کاظم عابدینی مطلق، توسعه قلم، چاپ اول، ۱۳۷۸.
- «نهج البلاغه»، للامام علی بن ابی طالب، تصحیح دکتر صبحی صالح، دارالهجره، بی تا.
- آقائی نیا، حسین، «مسئولیت کیفری ناشی از عملیات ورزشی»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی (دانشگاه تهران)، شماره ۵۰، زمستان ۱۳۷۹، از صفحه ۳ تا صفحه ۴۰.
- اراکی، شیخ محمدعلی، «توضیح المسائل»، قم: دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم، ۱۳۷۱.
- ابن ادريس حلی، ابن جعفر محمد بن منصور بن احمد، «السرائرالحوای لتحریرافتاوی»، ج ۳، قم: موسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین بقم المشرفه، الطبعة الثانية (ردیف ۵۸ نرم افزار اهل البيت)، ۱۴۰۱ ق.
- ابن براج طرابلسی، عبدالعزیز، «المهذب»، ج ۲، قم: موسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین بقم المشرفه، ایران (ردیف ۵۰ نرم افزار اهل البيت)، ۱۴۰۶ ق.
- «احکام ورزشی»، بی تا، در سایت: askdin.com (قابل دسترسی: ۱۴۰۱/۴/۸).
- اسلام کوئست نت، «فقه و احکام ورزش»، بی تا، در سایت: islamquest.net (قابل دسترسی: ۱۴۰۱/۴/۸).
- انصاری، مسعود و طاهری، دکتر محمد علی، «دانشنامه حقوق خصوصی»، ج ۳، تهران: جنگل و جاودانه، چاپ سوم، ۱۳۸۸.
- جعفری لنگرودی، دکتر محمد جعفر، «ترمینولوژی حقوق»، تهران: کتابخانه گنج دانش، چاپ بیست و دوم، ۱۳۸۸.
- _____، «مبسوط در ترمینولوژی حقوق»، ج ۱، تهران: کتابخانه گنج دانش، چاپ اول، ۱۳۷۸.
- الحسینی المراغی، السيد میرعبدالفتاح، «العناوین الفقہیہ»، ج ۱ و ۲، قم: موسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین بقم المشرفه (ردیف ۱۸۱۱ و ۱۸۱۲ نرم افزار اهل البيت)، ۱۴۱۷ ق.
- حیدری نراقی، علی محمد، «رساله حقوق امام سجاد (ع)»، شرح نراقی، انتشارات مهدی نراقی، چاپ هفتم، ۱۳۸۶.
- خداپرست سرشکه، سیاوش و نصیری مقدم، دکتر ملک ابراهیم، «اصول و فلسفه در تربیت بدنی و ورزش»، لاهیجان: دانشگاه آزاد اسلامی واحد لاهیجان، بی تا.
- دایره المعارف اسلام پدیا، «ورزش»، ۱۳۹۰، در سایت: islampedia.ir (قابل دسترسی: ۱۴۰۱/۴/۸).
- دعای کمیل للامام علی بن ابیطالب در «کلیات مفاتیح الجنان».
- دعای ابوحمزه ثمالی للامام زین العابدین علی بن الحسین (ع) در «کلیات مفاتیح الجنان».
- روحانی، سید محمد صادق، «استفتائات قوه قضائیه و موسسه حقوقی و کلاسی بین الملل»، قم: سپهر قم، چاپ اول، ۱۳۷۸.
- ری شهری، محمد محمدی، «میزان الحکمه»، ج ۴، دارالحکمه، الطبعة الاولى (ردیف ۲۶۴۹ نرم افزار اهل البيت)، ۱۴۱۶ ق.
- سبحانی، شیخ جعفر (۱۳۹۲)، «بررسی قاعده اقدام»، درس خارج «قواعد فقهیه» مورخ ۹۲/۱۲/۶، مدرسه فقهات، در سایت: eshia.ir (قابل دسترسی: ۱۴۰۱/۴/۸).
- شهید اول، الشیخ ابو عبدالله شمس الدین محمد، «للمعه الدمشقیه»، تهران: الهام، چاپ اول، ۱۳۷۷.
- شیخ بهایی، محمد بن عبدالصمد حارثی، «جامع عباسی»، فراهانی (ردیف ۲۷۹ نرم افزار اهل البيت)، بی تا.
- شیخ حر عاملی، محمد بن الحسن، «تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه»، ج ۱۹، تحقیق موسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث، الطبعة الثانية (ردیف ۱۹۸۷ نرم افزار اهل البيت)، ۱۴۱۴ ق.
- شیخ طوسی، ابی جعفر محمد بن الحسن بن علی، «المبسوط فی فقه الامامیه»، ج ۷، المكتبة المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه (ردیف ۳۸ نرم افزار اهل البيت)، بی تا.
- طباطبائی کربلایی، سید علی، «ریاض المسائل فی بیان احکام الشرع بالذلال»، ج ۹، قم: موسسه النشر الاسلامی، الطبعة الاولى (ردیف ۴۹۱ نرم افزار اهل البيت)، ۱۴۱۹ ق.
- علامه حلی، جمال الدین ابی منصور الحسن بن یوسف بن المطهر، «تحریر الاحکام الشرعیه علی مذهب الامامیه»، ج ۵، اشرف علامه المحقق جعفر السبحانی، قم: موسسه الامام الصادق (ع)، الطبعة الاولى (ردیف ۹۷ نرم افزار اهل البيت)، ۱۴۲۲ ق.

- _____ ، «قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام»، ج ۳، قم: موسسه النشر الاسلامی، الطبعه الاولی (ردیف ۱۱۷ نرم افزار اهل‌البيت)، ۱۴۱۳ ق.
- علامه مجلسی، المولی محمد باقر، «بحار الأنوار الجامع لدرر أخبار أئمة الأطهار»، ج ۴۳ و ج ۶۱ و ج ۶۷، بیروت: الوفاء، الطبعه الثانيه (ردیف‌های ۲۳۰۶، ۲۳۰۰، ۲۲۸۳، نرم افزار اهل‌البيت)، ۱۴۰۳ ق.
- فسیحی، عبدالخالق، «بررسی مبانی فقهی بند ۳ ماده ۵۹ قانون مجازات اسلامی»، ۱۳۹۰، در سایت: alqaza.com
- فضل‌الله، ایت‌الله سید محمدحسین (بی‌تا)، «استفتائات-ورزش»، در پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر ایت‌الله سید محمدحسین فضل‌الله در سایت: bayanat.ir
- فیض: دکتر علیرضا، «مقارنه و تطبیق در حقوق جزای عمومی اسلام»، سازمان چاپ و انتشارات، چاپ دوم، ۱۳۷۰.
- «قانون اساسی جمهوری اسلامی».
- «قانون مجازات اسلامی».
- گلدوزیان، دکترایرج، «حقوق جزای عمومی ایران»، تهران: دانشگاه تهران، چاپ سوم، ۱۳۶۹.
- لطفی، دکتر اسدالله، «قواعد فقه: حقوقی و جزایی»، خرسندی، چاپ اول، ۱۳۹۰.
- میلیغی، دکتر احمد، «فقه دانش‌این جهانی است»، روزنامه فرهیختگان مورخ ۹۳/۵/۲۶.
- محقق اردبیلی، المولی احمد، «مجمع الفائده و البرهان»، ج ۱۳، قم: موسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین بقم المشرفه (ردیف ۲۴۴ نرم افزار اهل‌البيت)، بی‌تا.
- محقق حلی، ابوالقاسم نجم‌الدین جعفر بن الحسن، «شرايع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام»، ج ۴، مع تعلیقات السیدصادق شیرازی، تهران: استقلال، الطبعه الثانيه (ردیف ۷۴ نرم افزار اهل‌البيت)، ۱۴۰۹ ق.
- محقق داماد، دکتر سیدمصطفی، «قواعد فقه»، تهران: سمت، چاپ دوم، ۱۳۷۶.
- محمدزاده رهنی، محمد رضا، «بررسی فقهی حوادث و صدمات ورزشی»، فصلنامه تخصصی فقه و تاریخ تمدن، سال چهارم، شماره شانزدهم، ۱۳۸۷، از صفحه ۹۱ تا صفحه ۱۲۵.
- مکارم شیرازی، ایت‌الله ناصر، «مجموعه‌ای از استفتائات حضرت ایت‌الله مکارم شیرازی»، بی‌تا، در سایت: k-torshiz.mihanblog.com (قابل دسترسی: ۱۴۰۱/۴/۸).
- نجفی، شیخ محمد حسن، «جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام»، ج ۲۸ و ج ۴۳، تحقیق و تعلیق الشیخ علی الآخوندی دارالکتب الاسلامیه، چاپ سوم (ردیف ۵۵۶، ۵۷۱ نرم افزار اهل‌البيت)، ۱۳۶۸.
- نوربها، دکتر رضا، «زمینه حقوق جزای عمومی»، تهران: کانون وکلای دادگستری، چاپ دوم، ۱۳۷۵.